

A VALLÁS EREDETE

A vallásfilozófia általános, mindeneket tekintetbevevő módszerével megpróbáljuk kihámozni az adatok sokaságából a vallás primitív történelemszárait s megmutatni azokat a külső és belső hatásokat, melyek az emberi lélekben életre hívták a vallásos magatartást.

A vallást tanulmányozó könyvek legnagyobb része úgy kezdi el a kutatást, hogy előbb a vallásról valamilyen meghatározást ad, aztán indul el keresni, hogy ezt az előre meghatározott valamit hol és milyen körülmények között találja meg az emberiség történetében. Az ilyen könyvek írói azzal érvelnek, hogy ahoz, hogy valaminek tulajdonságai felől tudást szerezzünk, szükségünk van tudni, hogy mi az a valami. Szükség van arra, hogy ismerjük az emberi tapasztalat azon részét, melyet meg akarunk magyarázni. Mindenesetre az ilyen okoskodásban sok igazság van s teljesen világos az, hogy aki nem tudja, hogy milyen a gyöngyvirég, az hiába megy az erdőbe gyöngyvirágot

szedni, esetleg egyebet hoz haza. Aki a vallás eredetét akarja keresni például az őserdőkben lakó egyes törzsek, vagy azok környékén lakó vad népek életében, annak tudnia kell, hogy mit keressen. Ismernie kell a vallás ismertető jegyeit összefoglaló fogalmát. Azonban amilyen magától értetődőnek látszik ez a módszer, éppen annyi veszedelmet rejt magában a vallást tanulmányozás szempontjából. Először is különbséget kell tennünk például egy természeti jelenség, a virág és a vallás között. Igaz, mind a kettő élő valami, de a kettő élettermészete nem azonos. Amíg a gyöngyvirágot mindenki ismeri s gyönyvirágnak látja, addig a vallás olyan bonyolult tüneménye az emberi léleknek, hogy kevesen vannak, akik jellegzetes vonásait illetőleg megegyeznek egymással. Ha tehát a kutatás a keresés előtt elhatározzuk, hogy ilyen, vagy olyan természetű dolgot fogunk keresni, ha meghatározzuk, a vallást, előadódhatik az az eset, hogy mi a félél nem is lalálunk, viszont meglőrlénhetik az is, hogy csak az előre meghatározott dolgot keresve, figyelmen kívül hagyunk olyan mozzanatokat, melyek tulajdoképpen a valláshoz tartoznak, de a meghatározás nem utalt rájuk. Mi egyelőre meghatározott vallás fogalma nélkül indulunk neki

a tanulmányunk s legfeljebb csak a tények megvizsgálása után fogunk arra gondolni, hogy azt meghatározzuk. Kutatásainkban keresni fogjuk magának az élő embernek viselkedéseit, felhasználva azt a gyakorlati tudásunkat, a mi a vallásról van. Ez a módszer semmi nagyobb nehézséget nem jelent s a mellett távol tart attól, hogy előítéllettel menjünk neki a keresésnek.

Mielőtt azonban tovább mennénk előre bocsátjuk, hogy a vallás tulajdonképpeni eredetéről mi nagyon keveset tudunk. Ezt az ősziatevallomást meg kell tennünk azért, hogy állításainknak dogmai jellegét senki se adjon. A kéznél fekvő tényeken túl minden okoskodás csak okoskodás marad. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az adott tények nyújtotta lehetőségeket nem fogjuk tekintetbe venni s nem fogunk visszakövetkeztetve elfogadható magyarázatot adni. Addig azonban, míg a XIX. század egyes kutatói elméleteiket, mint végső magyarázatokat adták, mi előre bocsátjuk, hogy csak egy bizonyos pontig megcáfolhatatlanok az adataink, azon a ponton túl lélektani tudásunk segítségével fogunk hozzá a logikus következtetésekhez s így a vallás eredete megmagyarázásához.

A vallás eredetéről szóló különböző elméletek.

Már a XIX. század elején két elmélet volt a vallás eredetére nézve; az ugynevezett *theologiai és evolutionáris* elmélet¹⁾.

A theologiai elmélet teljesen a keresztény dogmákon épült fel. A dogma a Biblia első könyvéből vette eredetét. Eszerint Ádám és Éva az emberiség ősei Ők bűn nélkül születtek, de a paradicsomban vétkeztek, minek következtében az emberiség azóta bűnben fogantatik. Ez a gondolat egy őszinte törekvés volt megmagyarázni a világban található rosszal, bűnt, szenvedést, melyet különben nehéz volt össze egyeztetni az isteni jósággal. A baj csak az, hogy ennek nincs történelmi alapja.

A mi a másik elméletet illeti, az összefüggésben van a Darwin támogatja Biológiai tanítással, mely szerint az ember a földön található élet koronája s elsősorban csak fokozati különbség van közte és az állat között s csak másodsorban van faji különbség.

Az első elmélet szerint az ember először tökéletes volt s aztán visszafejlődött saját bűne folytán. Először csak az egy Istent hitte és

¹⁾ Peterson: „A vallás természete” 428 l.

imádta s azután ítélőképessége elcsatnyult, érzelme elvadult s alacsonyabb hitfelfogása lett. Ezt az elméletet, mint teljesen tudománytalant, nem is tárgyaljuk.

Már 1760-ban akad francia tudós, ki a vallás eredetét „fétis” imádásban látja¹⁾, azonban a tulajdonképpeni tudományos kutatás ezt illetőleg csak a XIX. században indul meg s e századnak is csak a második felében.

Comte Ágoston 1851-ben a már előbb említett elméletet újra elővette s azt tovább fejtegetve azzal magyarázta a vallás eredetét. Ez az elmélet a *Feticizmus*. „Fetish” portugál szó — amulettet jelent, rendszeren valami lélektelen anyag (toll, fog, ruhadarab, szarv, kagyló, pálca szeg stb.) Különösen a nyugat-afrikai négerek használták ezeket, mint imádási tárgyakat. Comte szerint ez a legkezdetlegesebb vallásforma, melyből a többi vallás előállott. Ez elméletet I. Lubbock fejtegette tovább (1870)²⁾.

A 1876-ban Herbert Spencer egy neves Angol filozófus a „Sociologia elvei” című művében a feticizmus helyett az „ősök imádását” mondta a legkezdetlegesebb vallásnak s munkáját ebből kiindulva állította össze.

¹⁾ Schmidt: „Vallás eredete és fejlődése.” 10 l.

²⁾ „A civilizáció és az ember kezdetleges helyzete”.

Még Spencer művének s így elméletének megjelenése előtt megjelent E. B. Taylor-nak a „Primitiv kultura” című műve, melyben ő a vallás eredetét a primitiv ember azon viselkedésében látta, mely szerint az a természet különböző megnyilvánulását (fákat, vizet, szelet, s általában a mozgó dolgokat) szellemmel bírónak hitte. A primitiv ember másképp nem tudva megmagyarázni a mozgásokat, azt hitte, hogy azok mögött valamelyes élő lélek van. Az elmélet sokáig uralkodó elmélet maradt s ez elméletet tartalmazó könyv ma is egyike a legjobban kidolgozott anthropologiai tanulmányoknak. Azok, kik ez elméletet először elvetették, azzal érveltek, hogy az egy magas szellemi fokon álló embert tételezett föl, aki nemcsak sokat gondolkozott, hanem a környezetet szemlélve filozofált is.

Az Anthropologia kutatásainak előre haladása s a lélektani módszerek közvetlenebb alkalmazása a primitiv ember lelki világáról s általában világ nézetéről más képet kezdettek mutatni, mint a milyen a korábbi évek vizsgálódásai. Ennek az újabb kutatásnak munkásai tulajdonképpen J. G. Fräzerrel kezdődnek, ki kis munkája után (Totemizmus) kiadta a „Golden Bough” című hatalmas munkáját. Angol, amerikai és német anthropologusok nagy számmal

fogtak most hozzá a mind jobban bonyolódó kérdéshez. Ezeknek nevei és különböző elméleteik a következő részben előfordulnak.

A vad ember világnézete.

Hogy a vallás eredetének lehetőségeiről valami tudást szerezzünk, vissza kell mennünk az emberi faj azon állapotához, amikor az a maga csecsemő-korát élhette. A legkezdetelegesebb embert mint élő valóságot ma már nem találhatjuk a föld lakosai között. Azok a vad törzsek, melyek itt-ott még nagy számban vannak, egy hosszú, kiszámíthatatlan múlttól beszélnek úgy szokásaikban, mint egyéni viselkedéseiben s gondolkozásaikban. Ezeknek vallásait nem számíthatjuk a legprimitivebbnek s így amikor azt megismertük, már a fejlődés egy bizonyos fokán álló vallást ismertünk meg s még mindig előttünk áll a kérdés: mik voltak azok a lelki tényezők, melyek a ma élő vad népek őseit, a mi őseinket, az állatvilág magasabb formáitól nem messze eső emberi lényeket arra indították, hogy a körülöttük elterülő világban többet keressenek, mint amennyit láthattak? Mi teremtette meg bennük a vallást? A theologiai magyarázat, mely szerint az Isten ismerete égi

üzeneteken, kinyilatkoztatáson keresztül kezdődött, még nem mond sokat. Mi azt szeretnők tudni, hogy ez miként történt.

A ma található kezdetleges népek törzsi élete és egyáltalán viselkedése bepillantást enged nekünk abba a messzi múltba, hol az ember legelső napjait élhette. A tudományos feltevés, mely szerint az állatvilág és az embervilág között nem lényegbeli, hanem csak foki különbség van — ha egészen bebizonyítva nincsen is — általában elfogadott. Senki sem tudja azonban meghúzni azt a vonalat, amely az embert az állattól elválasztja. A tény azonban az, hogy különbség van. Ha ugyanazon gyökérből egy béka-virág és egy napraforgó nő ki — magyarázatra van szükségünk arra nézve, hogy miért lett az egyikből csak béka-virág s a másikkól napraforgó. Ezt döntse el a biológia; nem tartozik reánk. A közös eredet tény, a lényeges különbség látszik.

El tudjuk képzelni a kezdetleges embert a maga barlang lakásában, hová mint az állat behúzódott pihenni nemcsak éjszaka, hanem amikor ösztöne úgy kívánta. Miket csinálhatott, mikre gondolhatott ez az állattól nem messze eső ember formájú élőlény, melynek arcukatát egy néhány ma élő, kőkorszakbeli ember ábrá-

zatából ítélve nagyjában szőr borította s melynek ruházata, ha ez az éghajlat egyáltalán megkívánta, egy néhány állati bőrdarab volt?

A kérdésre könnyen tudunk felelni, ha elképzeljük azt a környezetet, melyben magát találta. Azok, kik a lélektan segítségével visszatudják idézni ezen emberek viselkedését, szinte bizonyosra állítják, hogy azok nem voltak nagyon mélyen gondolkozó, elmélkedő teremtmények. Nem kezdték egymásnak mindjárt magyarázni a körülöttük lejátszódó természeti eseményeket s azoknak okait. Az, ami az ő életüket főképpen irányította, az élet gyakorlati oldala volt. Mindenesetre az étel az, melyre legelőször és ösztönüknél fogva legelőször gondolnak, s melynek megszerzése sokszor csak nagy küzdelmek árán volt lehetséges. A körülötte élő és tanyázó különböző többi vadak nagy és veszedelmes ellenségeik voltak.

Azonban az étel mellett még két dolgot kell megemlítenünk, melyek nagy szerepet játszottak a kezdetleges ember mindennapi életében. „Az étel, nemiség és rendkívüliség azok, melyek a primitív ember érdeklődésének középpontjában voltak¹⁾”. Az étel, mind fővágy és élet-

érdek minden mozdulatában benne volt. Azonban ez is, mint a nemi ösztön időnként szünetelt, tehát volt idő mégis, amikor az éhség és nemiség nem kizárták; a mi a rendkívüliség szerepét illeti, azt úgy értjük meg legjobban, ha elképzeljük magasabbrendű állatok magatartását és viselkedését olyankor, amikor egy addig nem látott, teljesen ismeretlen dolgot találnak maguk előtt. Az ismerős, a rendes, a mindennapi dolgok egészen természetessé válnak az állatnak, de például, a falusi ló megijed az autótól, az ökör a hirtelen megmozduló bokortól stb. A primitív emberben még nagyon sok van az állat ösztönös természetéből. Napi útjaiban, kalandjaiban, az ismerős helyeken járva talál olyan dolgokat, tapasztal olyan történéseket, melyeket sohasem látott, vagy sohasem hallott azelőtt. Csendesen járkálva az oldalokon, vagy völgyekben, a mellette levő fát egy hirtelen szellő meg rázta, az omladó hegyről lecsúszott egy földdarab, vagy hirtelen dörögni kezdett. Ezek külön-külön megijesztették az étel után járó embert a maga útjában. Aki az állatok világában ismerős, figyelt már meg például egy ökröt olyankor, amikor a közelében lévő bokor hirtelen megmozdult, tudja azt, hogy az ökör szökik egyet, ijedve megfutamodik s aztán hirtelen visszafor-

¹⁾ Waterhause: „Vallásfilozófiája.” 36 l.

dul s rémült, szinte kérdő szemekkel a bokor felé néz. Mintha csak kérdené „mi volt az?” A másik percben azonban már nyugodtan tovább legel, hamar elfelejt mindent s nem törődik többé az előbbi történéssel. A kezdetleges ember nagyon közel lévén természetben az állathoz, körülbelől olyan viselkedést tanusított, mint az említett ökör. A kő hirtelen legurult egy sziklás oldalról, „Az életfenntartás ösztöne”, mely a legerősebb az állatban is, az emberben is, arra indította a vadállatoktól amúgyis félve járkáló vadember testvérünket, hogy félreugorják s aztán hirtelen megnézzék, hogy mi történt. Ha először nem is, de több ilyen s ehhez hasonló rendkívüli történés után az ember gondolkozni kezdett. A míg az állat elméjét ezek a hirtelen, rendkívüli események csak percekig tartották fogva, addig az ember magyarázni kezdte magának, hogy „a mozgásokat *valami* csinálja”¹⁾. „Valami” elindította a követ, „valami” megrázza a fákat, „valami” a feje felett zajt csinál. A hogy ilyen irányú tapasztalatokban gazdagodott már, kezdett kialakulni benne a gondolat, hogy több minden van körülötte, mint, ahogy ő azt először gondolta. El lehet képzelni, hogy ez végtelenül fontos volt az ő életére nézve.

¹⁾ W. Morgan: „A vallás szürke hajnala”. 5. l.

Neki éppen elég baja volt a sok hitvány vérszomjas állattal küzdeni s embertársai üldözése elől menekülni, amint szükséges eledelét kereste. Nem jó szemmel nézte azt, hogy még sok minden van a dolgok mellett elrejtőzve, melyek egy nehányszor már az életet is megfenyegették. Így akarva, nem akarva kialakult benne a természetes, az ismeri, a mindennapi világgal párhuzamosan egy ismeretlen, egy nem természetes, egy rendkívüli világ fogalma. Azonban, hogy féreértések ne legyenek ne beszéljünk egy „természetfeletti világról”, mert ilyen világot a kezdetleges ember nem igen tudott elképzelni, hanem — mondjuk — a „természetfelettit” megtalálta nagyon sokszor mindennapi járkálásában. Azt, a mi neki nem volt természetes. Fontos különben az, hogy megjegyezzük az ember viselkedését, melyet ilyen nem természetes történésekkel szemben tanusított. Az a különös érzés, az a borzalommal vegyített érzélem, mely érdeklődését a rendkívülivel kapcsolatban felkeltette a mi szempontunkból azért fontos, mert itt a vallás csirájának kibontakozását véljük látni. Amellett, hogy a félelem különös érzése öntötte el, ilyen természetfeletlinek hitt dolgok lefolyását tapasztalva, a kezdetleges emberben a kíváncsiság ösztöne is megszületett s mert kíván-

csiságát egyhamar kielégíteni nem tudta, egy gondolat szüntelenül ébren tartotta. „A negatív önérzet ösztöne az, a mi a primitív ember hitének kialakulásában nagy szerepet játszik¹⁾”. Az az érzés, mely a valami mástól való függés gondolatát adta az embernek, az az érzés, hogy ő nem ura önmagának, hogy ő függ sok mindentől s függ különösen olyan tüneményektől, melyek egyelőre érthetetlenek előtte. — Az az érzés alapvető szerepet játszik a vallás kezdeténél. A szél, vagy különösen a vihar, a nagy meleg, jégeső és más ehez hasonló dolgok újra, meg újra éreztették vele, hogy ezt a világot ő nemcsak a növények és állatok társaságában lakja. Ez a „rendkívüli” nem csak misztikusnak, sokat sejtőnek hanem erősnek, hatalmasnak s így számottevőnek tűnt fel. Az, ami a rendkívüli dolgokat műveli, sem nem állat, sem nem ember. Ezt a barlanglakó vadember észre veszi. Ez „több, mint emberi” erőkről beszél.

Vajjon a primitív, vadember minden különös történést „egy” hatalmas valaminek tulajdonított, vagy a különböző dolgokat, történéseket különböző erőkkel magyarázott? Azt hiszem, erre a kérdésre könnyű felelni Pl. egy hatalmas szél a maga hatalmas erejével, zúgásával,

¹⁾ Jordán: „A valláslélektana”. 30 l.

lármájával, stb. egészen más valami volt, mint egy hegyen leguruló kő, vagy mint a felkelő nap pompája. Ezeknek különböző tevékenységeit egymástól függetlenül szemlélte a vadember. A gondolkodás folyamatában későn van az, amikor e különböző tüneményeket egy kalap alá véve, egy és ugyanazon dologgal magyarázza az ember. Tehát ami a „rendkívüli”, a természet felettit illeti, az nem egy fogalom s különös képen nem egy elvont fogalomként élt a vadember gondolatában, hanem a dolgokban magukban volt valami olyan, ami az eseményeket előidézte, „csinálta”. Ezeknek a külön-külön dolgokban rejlő rendkívüli erőknek tulajdonította ő a különösnek látszó történéseket.

Dr. Jevons, azt hiszi, hogy „a személyes és személytelen között nincs különbség a primitív ember számára.¹⁾ Az ember még nem tanulta meg, hogy a dolgok képesek működni, csinálni, mozogni. Minden, ami mozgást végzett, személy volt s így Dr. Jevons tulajdonképpen támogatta a Taylor elméletet; a vallás ott kezdődött, amikor az ember képtelen volt különbséget tenni dolgok, emberek és személyek között s így mindent, ami körülötte mozgott és élni látszott lélekkel látott el. Marett azonban haj-

¹⁾ Jevons: „Személyiség” 28—29 l.

landó azt mondani, hogy a Taylor elmélet nem megy elég messze. Ő nem tagadja, hogy a természetnek lelkekkel való benépesítése a primitív ember gondolatvilágában létezne, de azt hiszi, hogy ez az ugynevezett „aninizmus“ egy fejlettebb állapotot jelöl s az általa ajánlott „animatizmus“¹⁾ ennél korábbi, kezdetlegesebb gondolkozási fokot jelöl s így a vallás eredetének forrásához közelebb áll. Az animatizmus nem más, mint a dolgoknak olyan élettel és személyiséggel való felruházása, mely nem a dolgok mögött, ha nem magukban a dolgokban van és működik. (Taylor felfogásában az alvó vadember éppen úgy álmodott, mint ahogy mi álmodunk; álmodik messze lakó emberekről, elhalt barátokról, de amíg mi az álmot csak álomnak nevezzük, addig a vadembernek az valóság volt. Ő nem tud sok különbséget tenni az alvó és éber állapotban szerzett tapasztalatok között.

Az álmain gondolkozva, reá jött arra, hogy az ő teste nem mozdult el arról a helyről, az ő halott barátja pedig nem tudott megjelenni testestől s ők mégis találkoztak. Egyetlen egy magyarázat maradt számára: a lelke elhagyta testét s az járkált erre, arra s így találkozott

¹⁾ „Antropologia“ 262 l.

az elhalt barát lelkével²⁾ Taylor azt hiszi, hogy az ember először reá jött arra, hogy neki lelke van, mely vándorolni tud. Először megismerte, felfedezte saját lelkét s azután magyarázta a különös történéseket azzal, hogy mögöttük a lélek idézi elő, amit előidéző. Marett szerint az ilyen itakon felfedezett külön álló lélek fogalma nem szükséges ahoz, hogy a természet egyes történéseit természetfeletti erőkkel magyarázza az ember. A dolgok maguk voltak azok, amik ezt a különös érzést ki váltották az emberből s az csak egy későbbi gondolat, hogy a tárgy maga csak eszköze a mögötte meghúzódó „valaminek“. Ezeket a kérdéseket nehéz akár így, akár úgy eldönteni. Ha egy „emberfeletti erőnek“ fogalma megszülethetett anélkül, hogy az embernek előbb tiszta fogalma lett volna a saját lelkéről, akkor a Marett s a hozzá hasonló magyarázó elmélete közelebb visz bennünket a vallás gyökeréhez s az tényleg nem tűnik lehetetlennek. Az ökör — szinte biztosra vehetjük — egy percig sem hiszi azt, hogy egy bizonyos bokrot egy másik ökör, rázott meg s így a fejlődés első lépcsőjén állott emberről sem kell feltennünk azt, hogy ő ezekben a furcsa, rendkívüli dolgokban egy az ő lelkéhez

²⁾ Taylor. „kezdetleges kultura“ második kötet 76 l.

hasonló „valamit“ látott. Azonban bármilyen formában fogta fel ezt a „természetfeletti“ vadember, annyi bizonyos, hogy ezt kezdte már mindenfelé felismerni. Azonban, ha csak felismerte, ha csak hatalmától félt, rettegett, még nem volt nagyon messze az állat viselkedésétől, mely szintén érzett a „rendkívüli“-vel kapcsolatban valami gyorsan elszálló érzést. A természet erőinek jelenlétében való félelem, melyet az állatokban is megfigyelhetünk, előállhat a beszéd tehetségétől függetlenül, de az még nem vallás. Csak ott beszélhetünk vallásról, ahol a viszony gondolata meg van, viszony a magassabb erővel, mely a beszéd tehetségének segítségével állandó marad¹⁾“ Hogy az Isten gondolata a beszéd tehetsége nélkül lehetetlen, az már nem vitatható, azonban ez még nem egy határozott pont, melyre ujjunkat rátehetjük s azt mondhatjuk, így kezdődik a vallás. Nem tudunk egy vonalat húzni s azt mondani: e vonal egyik felén van az állat melynek, lelki élete nem fejlődött még oda, hogy a vallást a környezet különböző hatása benne kifejlessze s másik felén az ember, — kinek benső világa a külső világ bizonyos megnyilatkozásai folytán egy olyan tartalmu érzéscsoportot alkotna, a-

¹⁾ Gallóway: „A vallás filozófiája“ 65 l.

melyet s a melynek kifejezésmódját már vallásnak nevezhetjük.

Ehelyett inkább el kell képzelnünk egy ugynevezett „vallás előtti, vagy alatti lelkiállapotot“, amikor a még túlnyomóan állati viselkedéseket elámuló, állati ösztönökkel élő, de már reflektivebb, gondolkodóbb elmével rendelkező ember több időt fordított azokra a „természetfeletti“ tünetményekre s az azokon való töprengésre. Ez nem olyan máról holnapra előálló állapot lehetett, talán századok lassan formáló sok tényezőjének ható és alakító munkájára volt szükség ahoz, hogy ezt a lélekmagasságot elérje. Annyi azonban világos, hogy ez az étellel magával szoros kapcsolatában van; ahogy az élet nő, tudásban gazdagodik, úgy a vallásos magatartást előidéző csira is mind jobban erősödik. „Az Isten — idea nem találmány, melyet a kultúra egy bizonyos fokán az ember előteremt, hanem fokozatos kibontakozása egy elemi érzelemnek“¹⁾ Vagy „a vallás nem vendég az emberiség történetében, mely egy bizonyos időben csak úgy bejött; az sohasem kezdődött, mindig meg volt“²⁾

Ezekután, valaki azt mondhatná, hogy tulajdonképpen a félelem volt az, a mi a vallásnak

¹⁾ Waterhouse: „A vallás filozófiája“ 42 l.

²⁾ Brown: „A vallás természetessége“ 19 l.

talajt adott s így minden vallást a félelemre, lehetne visszavezetni. Igaz, hogy azok a körülmények, melyek között a kezdetleges ember élete lejátszódott, gyakran adtak alkalmat félelemre ijedelemre. Az is bizonyos azonban, hogy, ahogy a környezet ismertebb lett, ahogy a furcsa, rendkívüli történésekkel többször találkozott, a félelem úgyszólván lejárt magától. Ennek ellenére azonban a különös viselkedés a természetfölöttivel szemben, a bonyolult érzés nem maradt el. Ha az egyszerű értelemben vett félelem legnagyobb mértékben volt is jelen a tapasztalatok legelején, ez lassan átváltozott és kezdett vegyülni sok más olyan lelki elemmel, melyek azt inkább „borzalom“-má változtatták. „Az érzelem, mely a természetfölöttit kíséri, nem félelem, hanem borzalom; félelem, csodálkozás és negatív összerzet keveréke.”¹⁾ A borzalom pedig kevésbé élénk, de sokkal bonyolultabb, mélyebb és tartalmasabb érzelem, mint a félelem. Marett szerint a borzalom magában foglal „kiváncsiságot” bámulatot, érdeklődést, és esetleg szeretetet is.²⁾ Ahogy tehát a félelem fokozatosan marad el, s ahogy a többi érzelembeli tényező több szerepet kapott, a helyzet egy kissé megváltozott. A csodálkozás

¹⁾ Mc, Dougall: „Social Psychology” 131 l.

²⁾ „A vallás küszöbe” 13 l.

érdeklődés, kíváncsiság s esetleg más, közelebb viszik az embert magához a történéshez, a természetfölöttihez, s most már minden törekvés oda irányul, hogy miként lehet ezzel valamelyes viszonyt, lehetőleg jó viszonyt létesíteni, mert ilyen határozatlan helyzetben és rettegésben lenni vele egy földön, nem látszott valami kellemesnek. Az ember nagyon korán reájöhetett arra, hogy ez a „rendkívüliség” ez a nagy dolgokat cselekedni tudó „hatalom” nagyon fontos valami s érezte, hogy az ő élete nagy mértékben függ attól. Ha tehát erre reá jött, most már minden gondolata az volt, hogy, hogyan milyen formában lehetne egy jó viszonyt létesíteni, egy olyan viszonyt — természetesen — melyből a haszon neki jusson. Amikor e viszony létesítésének gondolata megszületett, akkor az ember vallása is megszületett. Megszületett az a benső szükségesség, homályos irányu vágy, mely valamelyes különös magatartást váltott ki a kezdetleges emberből.

A természetfölötti és az emberközötti viszony.

Legjobb, ha még nem nevezzük e sok formában megnyilatkozó hatalmat és erőt Istennek. Sőt jobb, ha nem is gondolunk „egy” valamire.

Az emberiség történetében nagyon későre születik meg az „egy” mindenható Isten gondolata.

A tény az, hogy az ember a „természetfölötti”-vel valamelyes viszonyt akart létesíteni. Nekünk nincs biztos történelmi tudásunk arról, hogy e viszony milyen formában kezdett kialakulni, a fejlődés legelső fokán. Nem tudunk vissza menni addig a pontig, ahol az állat emberré hajnalodik s ahol e természetfölöttséget fontosnak, sőt legfontosabbnak tartja. A ma élő vad népek törzseit vizsgálva azonban, az antropológusok sok bizonyosságot tudnak következtetni arra, hogy mi történhetett a dolgok legerősebbén. Azt az erőt, mely annyi különböző megjelenésben a borzalom bonyolult érzését hívja elő a primitív ember lelkéből, legjobb ha tisztán csak „hatalom”-nak, „erő”-nek nevezzük. Egy erő, mely misztikus, homályos, nem egészen világos értelmű, egy erő mely bár természetes tárgyokban lakozik, de azokon kívül s azoktól függetlenül is meg van. Körülbelül ezt az elvont, meghatározhatatlan erőt jelentik azok a különböző hangzású szavak, melyek primitív törzsek életében ma is nagy szerepet játszanak. Ezek közül a szavak közül az antropológusok között a „mana” szó szerepel, mint amely sok különböző fogalom mindenikét jelképezi s

mely „elevenséget”, szentséget varázserőt foglal magában s mely éppen úgy tartózkodhat egy oroszlánhoz, mind egy törzsvezérhez, vagy egy csatabárdhoz.¹⁾ Codrington a következőkben határozza meg a Malanéziaiaknál használt „Mana” fogalmat: „egy erő, mely minden tekintetben különbözik a fizikai erőtől, mely különböző módokon cselekszik jó és rossz irányban s a melynek bírása nagy előny. Azonban, bár nem fizikai erő s bár természetfölötti, megjelenik fizikai vonatkozásban. Pl. ha az embernek egy sikeres harca volt, annak oka nem az ő természeti erejében, nem szemének gyors látásában rejlik, az bizonyára valamiképpen szert tett a mana-ra, melyet valami őstől kaphatott s amely vele volt eselleg egy amulettben, melyet a nyakán hordott, egy fogban, melyet a nyíljának a nyelére kötött, vagy azokban a szavakban, melyeket a harc közepette mormolt. Ha valakinek disznója szapora, ha kertje jó termésű, az nem azért van, mert ő munkás és szorgalmas, hanem, mert a mana a disznóban, vagy a kert növényeiben, fáiban van. A csolnak nem gyors, ha a mana nem játszik közre a háló nem foghatott, a nyíl nem talál, ha a mana nem segít²⁾).

1) Gilbert Murray: „Görög vallás négy foka” 33 l.
2) „Malanéziaiak” 19 l.

Ha a fent idézett sorok alapján, a kezdetleges ember gondolat világát próbáljuk össze állítani, azt fogjuk találni, hogy a Taylor által ajánlott vallás meghatározás: „szellemekben való hit” ennél sokkal magassabb értelmi színvonalat tételez fel.

Szellemek és lelkek tényleg bírhatnak „manát”, de mindenik nincs felruházva azzal. Az előbb idézett törzsek hite és okoskodása szerint, minden ember lelke szellem, de csak a nagy kimagasló ember lelke lesz olyan szellem, melyben „mana” van s mely így imádásra méltó. Így tehát a Spencer „ősímádása” is összeesik mint elmélet, mert csak bizonyos ősök voltak és vannak imádva s azok csak azért, mert a rendes életben kifermálódott, „mana” ereje reájuk szállott.

Ezen törzsek lakói például véletlenül egy különös alaku és színű kőre bukkantak. Az valami rendkívüli, nem mindennapi. Egy kicsit tétozódik, majd felveszi s elhatározza, hogy abban, „mana” van; egy fa törzs mellé teszi, egy olyan fának a törzse mellé, melynek gyümölcse alakja hasonlított a talált kő alakjához. Ne higyük azt, hogy ő lelket hisz a kőben, vagy valamelyes személyes lénynek fogja fel: a kő maga az, amely azt a meghatározhatatlan erőt képviseli.

Akármilyen magyarázatot adjunk azonban a mana fogalmát illetőleg az kétségtelenül a primitív ember Isten fogalmát képviseli: így a vallás legkezdetlegesebb vonásait ismerteti meg velünk. Az bizonyos, hogy egy tiszta vallást ezen a fokon nem kapunk. Az előbb vázolt mana fogalma s általában a kezdetleges ember világnézete egy „varázslással teli vallásról” beszél, inkább mint vallásról. Sok benne a bűvészkedés, a varázslás, mely a mi vallásról alkotott gyakorlati fogalmaink szerint nem vallás. Elvitathatatlan azonban az, hogy ha keverve, is ha a varázs és kuruzslás sokszínű megnyilatkozásával együtt is, de a vallás már ott van s így a laylori meghatározás mögött vagyunk — egy kezdetlegesebb korban.

A „varázslást” a vallástól elválasztani nagyon nehéz. Mind a kettő tagadhatatlanul abban a világban születik és él, melyet az antropológusok a kezdetleges ember „szentséges” (természetfeletti) világának neveznek s mely a mindennapitól eltér. A kettő egymáshoz való viszonyát nem könnyű eldönteni. Erre nézve különböző elméletek voltak és vannak. Fräzer kutatásai alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a varázslás egy vallás előtti kor szüleménye s a vallás akkor jön gyakorlatba, ami-

kor a kezdetleges ember észreveszi, hogy a varázslás erőtelen, hatástalan. Azonban egy ilyen éles elkülönítés lehetetlen, mert a tény az, hogy a ma élő vad törzsek életében a varázslást és a vallást szinte párhuzamosan lehet megtalálni s sok modern, napjainkban előforduló eset mutatja, hogy a vallás és babona még mindig megférnek egymás mellett. Ilyen formán a Fräzer elmélet nem igen állhat meg. Dr. Malinovszky s mellette ma már sokan úgy gondolják, hogy a varázslás és a vallás között időbeli különbséget felmutatni teljes képtelenség. Sem a vallás nem született meg a varázslás előtt, sem a varázslás a vallás előtt, azonban kilehet mutatni egy bizonyos lényegbeli, értelembeli különbséget. A varázslás és praktikus művészet, mely oly cselekvényekből áll, melyek eszközök egy határozott cél érdekében, különböznek a vallástól, mert a vallási cselekvények önmagukban értékesek s nem eszközként használatnak.¹⁾ Továbbá míg a vallási ceremóniák egy külső hatalomra „az istenségre” utalnak, addig a varázslás ceremóniák tulajdonképpen az ember erejét és hatalmát veszik igénybe ahhoz, hogy bizonyos kívánt eredményt elérjenek. A varázslás körül is mitológiák vannak, de ezek mindig azokról a sze-

¹⁾ Malinovszky: Science and Religion 81 l.

mélyekről s azok híres tetteiről szólnak, kik varázslataikkal híressé lettek.

Egy néhány varázslási aktus talán szemléltető lesz . . . ha meg akart sebesíteni, vagy ölni egy ellenséget a varázslásban jártas ember, (ma kuruzsló vénasszonyok, híres jóvendőmondók) az ellenségnek viaszból, vagy sárból az alakját megformálta s azt tüvel, vagy szeggel, vagy törrel keresztül szurkálta, vagy tűzben elhamvasztotta. Ezalatt a művelet alatt bizonyos őseitől kapott szavakat és mondásokat mormol kívánván azt, hogy az ellenség pusztuljon el, mint az őt jelképező viasz, vagy agyagbábú. Ős Egyiptomban, hogy a varázsló esőt idézzen elő, a dörgést utánozta valamilyen dobbal, mindezt abban a hitben, hogy hasonló hangot idéz elő, mely elv különben minden varázslásnak az alapja. Ilyen műveleteknél, bár a „mana” jelenvolt, az elért eredmény egyedül a varázsló dicsősége, mely tudásával, különös tehetségével a „mana”-t uralma alá vette s felhasználta célja érdekében. A vallásos cselekményeknél, mikor például egy gyermek szerencsésen megszületett, a körülállóak a hála érzését fejezték ki a „mana”-val szemben, melynek tulajdonították a baj nélküli való születést. Ez a „mana” ott volt a halál szomorú órájában is, amikor a siratott családtag

már nem élt s vigasztalás volt, mert szellem ereje képes volt arra, hogy ismét láthassák az elköltözöttet. A szellem, a természelfelettiségben való hit összetartotta a törzset, az élet keménysége és küzdelme adta szélhuzó, csüggesztő jelenségek idején nem engedte fejellenül szétfutni az egyeseket. Ebben az értelemben a vallás, mint „értékek konzerválása, megtartása jelentkezik”.¹⁾

Egy másik jelentékeny különbség, ami a vallás és varázslás között kimutatható, az, hogy a míg a varázslás egyes emberekhez, egyénekhez van kötve, a míg bizonyos cselekvéseket csak különös tudással és ügyességgel bíró bűvész egyén tudott véghezvinni, addig a vallásnak társadalmi megnyilatkozású aktusainál a törzs minden tagja jelen van s résztvesz a ceremóniákban (ilyen ceremóniák a születés, a nemi érettséggel kapcsolatos ünnepség, házasság, halál s különös lakomák alkalmával tartottak). A varázslás nincs feltétlen összekötve a törzsi élet szokásaival és törvényeivel. Csak az megy egy ilyen bűvészkedési aktust végignézni, megbámulni, aki valami egyéni célt akar elérni. Az azon való részvétel nem kötelező,

¹⁾ Höffding: „A vallás filozófiája.” (Angol fordítás) 10 l.

viszont a törzs törvényei követelik, hogy a vallásos aktusok alkalmával mindenki ott legyen.

Ha ez a megkülönböztetés (melyet különösen Dr. Jevons és a francia Durkheim szeretnek ajánlani) nem is egészen kétségbe vonhatatlan, ha voltak is bizonyos varázslási műveletek, melyek a törzset, mint olyant érdekelték; a tény az, hogy a vallás társadalmi, egyetemes jellege nyilvánvaló. Ez a varázslás lassú kimaradásának egyik magyarázata. A másik pedig az, hogy a tudás, a művelődés fejlődésével a „mana”, az istenfogalom tisztulásával az emberek kezdték észrevenni, hogy a varázslás a megbizhatatlan emberi tudásra támaszkodik, mely tudás a sok különböző, értéktelen lim-lom (fadarab, szeg, csont, haj, bőr, üveg, stb.) bűvös módon való felhasználásával megtévesztésen alapszik, sajnos még ma is.

Azt mondhatjuk, hogy a míg a vallás Istennel való tetszelgés, Istennek való szolgálat, addig a varázslás az isteni hatalmat kényszerítette, hogy bizonyos dolgokat az ember előnyére megcsináljon. Ez megkülönböztetés nemcsak logikai s nemcsak lélektani szempontból fontos. Mindkettő egy bizonyos viszonyt akart létesíteni az „emberi” és „isteni” között, de a míg a vallásos közeledés, melyben

bizalom s ragaszkodás nagy mértékben volt jelen, az ember lelkére hatással volt, addig a varázslás, mint külső ceremónia, mint hatalom kényszerítés, semmi nyomot nem hagyott, s annak a szellemi haladás szempontjából kedvezőtlen áldásai voltak. A varázslónál Isten, mint egy legyőzendő ellenség szerepelt. A vallásos magatartás feltevése szerint pedig a „természetfeletti” egy barátságos valami, mellyel ha jó viszonyt tudott létesíteni az ember, nem csak a viszonyban lelte gyönyörűségét, hanem lelkében is volt valamelyes benső megelégedés. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy mi feltételezzük, hogy olyan kezdetleges fokon az ember mérlegelni s megbecsülni tudta azt a lelki békét és nyugalmat, melyet az „Isten — ember” viszony adott, vagy, hogy ez volt az oka annak, hogy a varázslás helyett a vallást kedvelte inkább. Annyi azonban bizonyos, hogy nagy tényező volt abban a folyamatban, melynek lassan kibontakozó eredménye a [varázslás fokozatos hanyatlása lett. A történelem bizonyosság arra, hogy a varázslást ilyen elvézrése új és új erőt kölcsönzött a vallásnak, mely különben mindig jobb és kielégítőbb eredményeket hozott létre. Azonban az is bizonyos, hogy úgy a vallás, mint a varázslás sokszor kudarccal végződött. Mi volt

az mégis, hogy mindkettő élni tudott s mi az, ami a varázslásnak a primitív törzseknél elég sűrűn s a félművelt népeknél pedig ritkábban ma is életet ad? A vallásnál először is meg kell említenünk a hit nagy szerepét, mely szerint a „hatalom” barátságos, jó s talán még szerető is. Ha csalódások is érték a vallásos utat járókat, a remény mindig ott volt s az nem engedte őket csüggedni. A varázslást illetőleg pedig más tényezők azok, melyek folytonosságát megőrzik. Dr. Malinovszky szerint „közismert tény hogy, az emberi emlékezetben a pozitív eset mindig élesebben megmarad, mint a negatív; egyetlen siker emléke elnyomja a veszteséget”¹⁾.

Nem is kell vissza mennünk a primitív emberekhez, hogy ezt példával lássuk el. Falu helyeken mindig száguld a hír erről, vagy arról a kuruzsló asszonyról, vagy más ehez hasonló személyről, aki a múlt héten ezt a csudát tette s azelőtt azt, de a sikertelenségek híre soha sem megy ki nemcsak a kuruzsló asszony falujából, hanem még a kunyhójából sem. Nem is csak a falu tud ilyeneket felmutatni, a városok sem különbek, mindössze itt elegánsabban megyen minden; a kuruzsló asszony neve „jósónő” s nem rosszul szellőztetett, piszkos kunyhóban

¹⁾ „Science and Religion” 76 l.

lakik, hanem előkelőbb körülmények között. Ez mindenestre egy kedvező körülmény a varázslás életét illetően.

A varázslást különben meglehet semmisíteni „ellen varázslással“. Erre is van bőven példa a mi „műveltebb“ köreinkben, ezek a körülmények valószínű még sokáig fogják zavarni a vallás tisztaságát s hirbe hozni a tudás nemeségét.

A vallás ilyen eszközök, ilyen magyarázkodások, támogatását csak bizonyos tulzón ceremoniális felekezeteknél vette igénybe s mégis annak benső ereje a szellemi haladás soha sem nélkülözhető kulcsává lett. A vallás illetően győzelme annak társadalmi jellegével egészen nem magyarázható. Sikerét az emberi lélekre tett hatásban kell keresnünk, abban a benső, mély hatásban, mely feltétlen beiródik olyankor, amikor „természetfölöttivel“ szemben állva csodás borzalom és féltő ragaszkodás fogja el az egyént. A varázslás képtelen volt s képtelen egy ilyen személyes s barátságos viszonyt létesíteni, képtelen egy állandó valóság jelenlétét az egyéni lélek mélyébe vésni s így a mindeneket átélő reménységnek és vigasztalásnak talajt adni. A varázslás a művelődés magasabb fokán elmarad, mert azt az ember

kinőtte, a vallás pedig él, mert az egy lelki szükséglet táplál, egy olyan lelki szükséglet mely tovább és tovább csak mélyül és valóságosabb lesz. Ha a vallásnak ez a jellegzetessége kezdetől fogva hiányzott volna, talán olyan sorsra jutott volna, mint a varázslás.
